Paweł Kubacki¹

Rady sądownictwa w Andorze, Monako i San Marino

Słowa kluczowe: rada sądownictwa, sądownictwo, Andora, Monako, San Marino

Keywords: judicial council, judiciary, Andorra, Monaco, San Marino

Streszczenie

Celem opracowania jest zdefiniowanie ustrojowoprawnej pozycji rad sądownictwa w Andorze, Monako i San Marino. Artykuł przedstawia genezę i ewolucję ustrojową organów, a ich obecny status ustrojowy ocenia z punktu widzenia składu i organizacji organów oraz przypisanych im uprawnień i kompetencji. Przeprowadzona analiza pozwoliła na postawienie wniosku, że każde z trzech omawianych mikropaństw przyjmuje inną koncepcję ustrojowej roli rady sądownictwa.

Abstract

Judicial Councils in Andorra, Monaco and San Marino

The purpose of the thesis is to show constitutional position of judicial councils in Andorra, Monaco and San Marino. The thesis presents an analysis of history and constitutional evolution of these bodies and presents their constitutional status from the point of view of the composition and organization and granted competences. The analysis leads to the conclusion that each of three microstates adopts a different concept of the constitutional role of the judicial council.

---

¹ ORCID ID: 0000-0002-1173-0784, magister, Katedra Prawa Konstytucyjnego, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Łódzki. E-mail: pawel.kubacki@unilodz.eu.

I.

Rady sądownictwa są organami, które w przestrzeni ustrojowej mikropaństw europejskich nie mają zbyt długiej tradycji. Nie są też rozwiązaniem przyjętym we wszystkich państwach zaliczanych do tej grupy. Procesy historyczne kształtujące współczesny sposób organizacji władzy w państwie demokratycznym obejmujące zwłaszcza idee podziału władz i wyodrębnienia w ramach tego podziału niezależnej władzy sądowniczej bardzo długo nie wpływały na rozwiązania ustrojowe przyjmowane w najmniejszych państwach Europy. Mikropaństwa w różnym zakresie aż do czasów współczesnych utrzymywały pierwotne, rodzime sposoby organizacji państwa polegające na skupieniu całości władzy w jednym podmiocie ustrojowym. Naturalnie dotyczyło to również władzy sądowniczej. W Andorze, Liechtensteinie i Monako w sposób trwały władza ta przynależała do monarchów, a w San Marino przekazywana była na okres kadencji określonym organom republikańskim². Choć sprawowaniem wymiaru sprawiedliwości w imieniu suwerenów zajmowali się ich przedstawiciele to w tym okresie nie można było mówić o jakiegokolwiek ich niezależności.

Oświeceniowa idea rozdziału władz zaczęła przenikać do ustrojów mikropaństw europejskich dopiero w XX w. i na początku XXI w. Mikropaństwa ukierunkowane w tym czasie na uzyskanie międzynarodowego uznania swej suwerenności przeprowadziły szereg reform ustrojowych, których celem było dostosowanie własnych porządków prawnych do wymogów współczesności oraz oczekiwań stawianych przez społeczność międzynarodową³.

² Zob. L.L. Espinoza, *L'ordinamento costituzionale di San Marino e il ruolo del Collegio Garante della Costituzionalità delle Norme* (praca magisterska), Università di Pisa 2016, tekst dostępny: <https://etd.adm.unipi.it/t/etd-03222016-220115> (30.10.2018), s. 3–19.

³ Mowa w tym miejscu o uchwaleniu 8 lipca 1974 r. Deklaracji Praw Obywateli i Podstawowych Zasad San Marino 1993 r. – Dichiarazione dei Diritti dei Cittadini e dei Principi Fondamentali dell'Ordinamento Sanmarinese, Legge 8 luglio 1974, n. 59; i jej nowelizacji z 26 lutego 2002 r. – Revisione della Legge 8 luglio 1974 n. 59 – Dichiarazione dei Diritti dei Cittadini e dei Principi Fondamentali dell'Ordinamento Sanmarinese, Legge 26 febbraio 2002 n. 36; uchwaleniu pierwszej w dziejach konstytucji Andory 14 marca 1993 r. – Konstytucja

Na fali ustrojowych przemian, w systemach konstytucyjnych mikropaństw pojawiły się regulacje ustanawiające sądownictwo odrębną i niezależną władzą⁴. W trzech z nich dla wzmocnienia gwarancji zostały powołane stojące na ich straży wyspecjalizowane organy – Najwyższa Rada Sądownictwa w Andorze, Rada Sądownicza w San Marino i Wysoka Rada Sądownictwa w Monako. Wyjątkiem wśród mikropaństw europejskich jest Liechtenstein, w którym organu wyspecjalizowanego dotąd nie powołano⁵.

II.

Spośród rad sądownictwa ustanowionych w mikropaństwach europejskich, najdłuższą tradycję posiada andorska Najwyższa Rada Sądownictwa powo-

---

tucja Księstwa Andory z 14 marca 1993 r., tłum. M. Bobiński, Warszawa 2014 oraz rewizjach Konstytucji Monako w 2002 r. – Konstytucja Księstwa Monako z 17 grudnia 1962 r., tłum. A. Wojtyczek-Bonnand, K. Wojtyczek, Warszawa 2012 i Liechtensteinu w 2003 r. – Konstytucja Księstwa Liechtensteinu z 5 października 1921 r., tłum. R. Grabowski, Warszawa 2013.

⁴ W Andorze: art. 85 ust. 1: „Sprawiedliwość wymierzana jest w imieniu ludu andorskiego wyłącznie przez niezawisłych, nieusuwalnych sędziów, którzy wykonując funkcje orzecznicze podlegają jedynie Konstytucji i ustawom” i art. 85 ust. 2 konstytucji: „Organizacja sądownictwa jest jednolita”; w Liechtensteinie: art. 95 ust. 2 konstytucji: „Sędziowie w granicach swej władzy określonej prawem i w postępowaniu sądowym są niezależni w sprawowaniu swojego urzędu”; w Monako: art. 88 ust. 2 konstytucji: „Zapewnia się niezawisłość sędziów”; w San Marino: art. 3 ust. 17 Deklaracji Praw: „Organy władzy sądowniczej [...] podlegają wyłącznie ustawie. Mają zagwarantowane pełną niezależność i swobodę w wykonywaniu swoich obowiązków”.

⁵ Wobec tego rozwiązania przyjęte Liechtensteinie znalazły się poza zakresem zainteresowania niniejszego opracowania. Kompetencje zwyczajowo powierzane radom sądownictwa są tam wykonywane przez różne niepowiązane instytucjonalnie organy, m.in.: wybór sędziów należy do specjalnej komisji tworzonej wspólnie przez Landtag i Księcia (art. 96 konstytucji); władza dyscyplinarna w stosunku do sędziów sprawowana jest samodzielnie przez organy sądowe zgodnie z hierarchią instancyjną (art. 101 konstytucji), a za sprawy związane z administrowaniem i zarządzaniem sądami odpowiedzialne są wewnętrzne organy wymiaru sprawiedliwości, Konferencja Prezesów Sądów i Przewodniczący Konferencji Prezesów Sądów (art. 27–31 ustawy z 24 października 2007 r. o organizacji sądów powszechnych) – zob. Gesetz vom 24. Oktober 2007 über die Organisation der ordentlichen Gerichte, Liechtensteinisches Landesgesetzblatt 2007, nr 348, K. Koźbiał, *System polityczny Księstwa Liechtensteinu*, Kraków 2013, s. 146–159; A. Olechno, *Zasady podziału władzy w Liechtensteinie*, [w:] *Zasady podziału władzy we współczesnych państwach europejskich*, t. 1, red. S. Grabowska, R. Grabowski, Rzeszów 2016, s. 123.

łana na mocy Konstytucji Księstwa z 14 marca 1993 r. Pierwsza w historii państwa ustawa zasadnicza zrewolucjonizowała ustrój mikropaństwa oparty dotąd na średniowiecznych porozumieniach feudalnych – Pariagiach⁶ z 1282 i 1288 r., na podstawie których suwerenną władzę sprawowali dwaj Współksiężęta – biskup hiszpańskiej diecezji Urgell i Prezydent Republiki Francuskiej⁷. Sądownictwo w tym okresie było zależne od suwerenów, a strukturę tworzących je organów cechował brak jednolitości i zintegrowania – inaczej kształtowała się ona w sprawach karnych, inaczej w cywilnych, nadto obok organów podstawowych funkcjonowały organy szczególne, powołane do rozpatrywania pewnych tylko kategorii spraw⁸. System ten zreformowała dopiero ustawa zasadnicza z 1993 r.

---

⁶ W polskiej literaturze nie ma zgodności, co do formy nazwy tych traktatów. Zamiennie używane są:

- łacińskie *pariagium*, m.in. M.M. Wiszowaty, *Współksiężęta czy konprincepsi? Kilka uwag o statusie prezydenta Francji i biskupa Urgell jako głowy państwa andorańskiego w kontekście formy ustrojowej Andory*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2014, nr 2, s. 327–345; M. Zubik, *Wstęp*, [w:] *Konstytucja Księstwa Andory*, Warszawa 2014;
- francuskie *parane*, A. Kosicki, *Problem podmiotowości europejskich „minipaństw” w świetle prawa międzynarodowego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2002, nr 1, s. 105–122; A. Przyborowska-Klimczak, *Ewolucja prawnomiędzynarodowej sytuacji europejskich państw miniaturowych*, [w:] *Prawo międzynarodowe – problemy i wyzwania. Księga pamiątkowa Profesora Renaty Sonenfeld-Tomporek*, red. J. Menkes, Warszawa 2006, s. 439–455;
- katalońskie *pareatge*, P. Osóbka, *Współczesny system polityczny Księstwa Andory*, Opole-Toruń 2003–2006, w literaturze obcojęzycznej spotykana także inna wersja tłumaczenia katalońskiego – *pariatge*, J. Duursma – J.C. Duursma, *Fragmentation and the international relations of micro-states: self-determination and statehood*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.

⁷ Na podstawie Pariagiów władzę dzielili biskup diecezji Urgell i hrabia de Foix. Przez wieki prawa współksięcia episkopalnego pozostały przy diecezji, natomiast prawa przysługujące hrabiemu w drodze mariaży i sukcesji wielokrotnie zmieniały swoich dysponentów aż do trafiły Prezydentów Republiki Francuskiej jako sukcesorów praw władców Francji – zob. J.C. Duursma, *Fragmentation...*, s. 317–320; D. Kucała, *Historia Andory*, [w:] *Historia małych krajów Europy*, red. J. Łąptos, Wrocław 2007, s. 9–70.

⁸ Zob. wyrok ETPC z 26 czerwca 1992 r., skarga nr 12747/87, Drozd i Janousek przeciwko Francji i Hiszpanii; T. Jasudowicz, *Andorski wymiar sprawiedliwości a europejski system ochrony praw człowieka*, „Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju” 1998, z. 4, s. 49–54; P. Osóbka, *Współczesny...*, s. 39–41.

W tytule VII Konstytucji Księstwa Andory zatytułowanym „O wymiarze sprawiedliwości” i ustawie kwalifikowanej o wymiarze sprawiedliwości z 3 września 1993 r.⁹ dokonano harmonizacji i ujednolicenia struktury wymiaru sprawiedliwości. Obecnie sprawowanie wymiaru sprawiedliwości należy do kompetencji ściśle określonych organów funkcjonujących w ramach jednej struktury. Organami wymiaru sprawiedliwości są uporządkowane według hierarchii instancyjnej sądy¹⁰, Najwyższa Rada Sądownictwa i Prokuratura.

Najwyższa Rada Sądownictwa uregulowana w art. 89 konstytucji jest organem nieznanym wcześniej ustrojowi państwa. Powierzono jej zadanie czuwania nad niezależnością i sprawnym funkcjonowaniem wymiaru sprawiedliwości. Szczególną pozycję i znaczenie ustrojowe nowego organu podkreślono przez wyeksponowanie w art. 89 ust. 1 jego podstawowych cech – Najwyższa Rada Sądownictwa jest organem przedstawicielskim, kierowniczym i administracyjnym sądownictwa. W zakresie każdej z cech andorska rada sądownictwa została wyposażona w realne kompetencje i doniosłe gwarancje. Ponadto jest organem o kompetencjach wyłącznych w zakresie wymiaru sprawiedliwości. Jakichkolwiek kompetencji w zakresie kierowania i administrowania wymiarem sprawiedliwości nie przewidziano bowiem dla żadnego innego organu (w tym także rządu¹¹). To wyodrębnienie podkreślono w ustawie kwalifikowanej gwarantując radzie sądownictwa autono-

⁹ Llei qualificada de la Justícia de 3–9–93 (Butlletí Oficial del Principat d’Andorra, nr 51, s. 864 ze zm.).

¹⁰ Sądownictwo w Andorze jest dwuinstancyjne. Zgodnie z art. 87 konstytucji orzeczenia mogą wydawać *batlles* (sędziowie pokoju), Sąd I instancji, Sąd Karny, Sąd Najwyższy oraz Prezesi poszczególnych sądów. W pierwszej instancji w sprawach cywilnych, karnych i administracyjnych orzekają *batlles* albo w sprawach większej wagi Sąd I instancji w zakresie spraw cywilnych oraz administracyjnych i Sąd Karny w zakresie spraw karnych. Dla wszystkich sądów instancję odwoławczą stanowi Sąd Najwyższy; zob. A. Jackiewicz, *Zasady podziału władzy w Andorze*, [w:] *Zasady podziału władzy we współczesnych państwach europejskich*, t. 2, red. S. Grabowska, R. Grabowski R., Rzeszów 2016, s. 158; T. Jasudowicz, *Andorski...*, s. 55–55; M. Zubik, *Wstęp...*, s. 62–64.

¹¹ W strukturze rządu funkcjonuje Ministerstwo Spraw Społecznych, Sprawiedliwości i Spraw Wewnętrznych (*El Ministeri d’Afers Socials, Justícia i Interior*), ale jego zadania z zakresu sprawiedliwości związane są jedynie z polityką i administracją penitencjarną oraz współpracą międzynarodową; zob. <https://www.interior.ad/el-ministeri/secretaria-d-estat-de-justicia-i-interior> (30.10.2018).

mię budżetową¹². Najwyższa Rada Sądownictwa przewidziana została jako niezależny konstytucyjny organ usytuowany w strukturze wymiaru sprawiedliwości pełniący rolę jednolitej reprezentacji całego sądownictwa, zarządzający jego wewnętrzną organizacją i posiadający kompetencje o charakterze ministerialnym w zakresie spraw wymiaru sprawiedliwości.

Odmienne niż w przypadku andorskiego odpowiednika powołana dekadę później Rada Sądownicza w San Marino nie stanowi zupełnie nowego rozwiązania w strukturze organów ustrojowych. Przed zmianami konstytucyjnymi w mikropaństwie funkcjonowały już dwie rady o tym charakterze – Rada Sądownicza Sędziów Powszechnych i Rada Sądownicza Sędziów Administracyjnych unormowane w ustawie z 28 października 1992 r. o wymiarze sprawiedliwości¹³. Oba organy działały w okresie, gdy władza sądownicza nie posiadała gwarancji swojej odrębności, a sędziowie byli instytucjonalnie zależni od parlamentu, Wielkiej Rady Generalnej. Niezwykle istotna dla zachowania minimum demokratycznych standardów była wówczas opisana w art. 12 ówczesnej ustawy funkcja rad jako organów reprezentujących aparat judykacyjny i zabezpieczających gwarancję wymiaru sprawiedliwości¹⁴.

W wyniku reform konstytucyjnych z początku XXI w., sądownictwo w San Marino zostało ujednolicone i uniezależnione od parlamentu¹⁵. Na wymiar sprawiedliwości składają się obecnie Jednolity Sąd (*Il Tribunale Unico*)¹⁶, Rada Sądownicza i Komisja Rady ds. Wymiaru Sprawiedliwości. Ich ustrój regulo-

---

¹² Art. 36 ustawy kwalifikowanej o wymiarze sprawiedliwości w brzmieniu ustalonym ustawą nowelizującą z 24 lipca 2014 r. – Llei del 24 de juliol, qualificada de modificació de la Llei qualificada de la Justícia, del 3 de setembre de 1993 (Butlletí Oficial del Principat d'Andorra, nr 65, s. 4487).

¹³ S. Stępnicki, *System polityczny Najjaśniejszej Republiki San Marino*, Warszawa 2011, s. 11.

¹⁴ Ordinamento Giudiziario, Legge 28 ottobre 1992 n. 83.

¹⁵ G. Diurmi, *Postilla. Il Sistema delle fonti nell'ordinamento sanmarinese*, „Historia et ius” 2017, nr 11, s. 4, przypis 12.

¹⁶ Jednolity Sąd sprawuje wymiar sprawiedliwości we wszystkich przewidzianych prawem trzech instancjach. Na czele Sądu stoi Prezes. Cechą charakterystyczną sądownictwa San Marino jest orzekanie przez pojedynczych sędziów. Wewnętrznie Jednolity Sąd dzieli się na sekcję administracyjną i powszechną; zob. A. Jackiewicz, *Zasady podziału władzy w San Marino*, [w:] *Zasady podziału władzy we współczesnych państwach europejskich*, t. 1, red. S. Grabowska, R. Grabowski, Rzeszów 2016, s. 279–280.

wany jest w art. 3 Deklaracji Praw, ustawie konstytucyjnej z 30 października 2003 r. o organach władzy sądowniczej¹⁷ i ustawie kwalifikowanej z 30 października 2003 r. o organizacji wymiaru sprawiedliwości¹⁸.

W konsekwencji likwidacji podziału sądownictwa na administracyjne i powszechne, 2 art. 7 ustawy kwalifikowanej przewidziano działanie jednej już tylko Rady Sądowniczej. Formalnie jej ustawowe funkcje nie uległy zmianie. Tak jak pod rządami poprzedniej regulacji, organ ten pełni w systemie wymiaru sprawiedliwości funkcje reprezentacyjną i gwarancyjną dla sądownictwa. Aktualnie, wobec szerokich regulacji stanowiących o odrębności władzy sądowniczej i niezawisłości sędziów rola ta nabrała jednak nowego znaczenia.

Istotnym organem wymiaru sprawiedliwości wpływającym na pozycję ustrojową przewidzianą dla Rady Sądowniczej jest Komisja Rady ds. Wymiaru Sprawiedliwości – relikw dawnych uprawnień parlamentu w zakresie sądownictwa. Komisja jest organem powoływanym z własnego grona przez Wielką Radę Generalną na początku jej kadencji. Do podstawowych i samodzielnych zadań Komisji należy koordynowanie relacjami Jednolitego Sądu i Rady Sądowniczej z parlamentem. W tym celu Rada analizuje roczne sprawozdanie Prezesa Sądu oraz odpowiada za wykonywanie decyzji Rady Sądowniczej. O wiele większe znaczenia ma jednak włączenie Komisji Rady do składu Rady Sądowniczej, kiedy ta obraduje na posiedzeniu plenarnym. Członkowie Komisji zyskują wówczas uprawnienia pełnoprawnych członków Rady Sądowniczej¹⁹.

Rada Sądownicza w San Marino ma zatem ograniczoną niezależność. Pełni obecnie rolę forum współpracy organów państwa w zakresie organizacji i sprawnego funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości. Znaczące jest również, że regulacja dotycząca Rady Sądowniczej pojawia się tylko w ustawie kwalifikowanej – ostatnim z trzech aktów, odnoszącym się do szeroko do wymiaru sprawiedliwości. Wydaje się zatem, że intencją sanmaryńskiego ustawodawcy jest usytuowanie tego organu w systemie wymiaru sprawiedliwości, ale poza strukturą organów władzy sądowni-

¹⁷ Organi del Potere Giudiziario. Istituzione, definizione e responsabilità, Legge costituzionale 30 ottobre 2003 n. 144.

¹⁸ Disposizioni sull'Ordinamento giudiziario, Legge qualificata 30 ottobre 2003 n. 145.

¹⁹ Art. 8 ustawy kwalifikowanej o organizacji wymiaru sprawiedliwości.

czej. Przy takim założeniu, Rada Sądownicza w nowej koncepcji ustrojowej zajmuje szczególną pozycję ustrojową, znajdując się poza klasycznym trójpodziałem władzy.

Ostatnim z omawianych państw, które wprowadziło do swojego ustroju radę sądownictwa jest Księstwo Monako. Inaczej niż w przypadku Andory i San Marino organ ten nie ma statusu organu konstytucyjnego. Konstytucja Księstwa Monako w ogóle poświęca relatywnie niewiele miejsca wymiarowi sprawiedliwości. W przypadku tego mikropaństwa demokratyczne przemiany ustrojowe przybrały inną formę. Silnie zakorzeniona w tradycji ustrojowej zasada monarchiczna przesądziła o zachowaniu jednolitości władzy księcia-suwerena, naturalnie obejmującej również władzę sądowniczą²⁰. W tytule X konstytucji „Wymiar sprawiedliwości” unormowano tylko podstawowe zagadnienia związane z sądownictwem. Zgodnie z art. 88 konstytucji władza sądownicza przysługuje księciu, który na podstawie przepisów tego aktu, jej pełne sprawowanie powierza sądom i trybunałom. Regulacja pozostałych kwestii związanych z wymiarem sprawiedliwości została natomiast w art. 88 ust. 3 przekazana ustawie zwykłej. Wydane na tej podstawie ustawa o administracji i organizacji wymiaru sprawiedliwości z 24 czerwca 2013 r.²¹ i ustawa statusie sądownictwa z 16 listopada 2009 r.²² wśród organów wymiaru sprawiedliwości wymieniają sądy²³, Sąd Najwyższy, Dyрекcję Służb Sądowych i Wysoką Radę Sądownictwa.

²⁰ M.M. Wiszowaty, *Zasada monarchiczna i jej przejawy we współczesnych ustrojach europejskich i pozaeuropejskich monarchii mieszanych*, Gdańsk 2015, s. 251.

²¹ Loi n. 1.398 du 24 juin 2013 relative à l'administration et à l'organisation judiciaires (Journal de Monaco, Bulletin Officiel de la Principauté nr 8128 z 5 lipca 2013 r.).

²² Loi n. 1.364 du 16 novembre 2009 portant statut de la magistrature (Journal de Monaco, Bulletin Officiel de la Principauté nr 7939 z 20 grudnia 2009 r.).

²³ Zgodnie z konstytucją i ustawami sprawiedliwość w Monako wymierzana jest w imieniu księcia przez sądy i trybunały. W sprawach cywilnych w pierwszej instancji orzekają sędziowie pokoju i sądy pracy, Trybunał pierwszej instancji, w drugiej instancji Trybunał pierwszej instancji jako sąd odwoławczy od orzeczeń sędziów pokoju i sądu pracy oraz Sąd apelacyjny jako sąd odwoławczy od orzeczeń Trybunału Pierwszej instancji. W sprawach karnych w pierwszej instancji orzeka Trybunał Karny, w drugiej instancji natomiast Sąd apelacyjny. Jednością trzecią instancję stanowi Sąd Rewizyjny. Odrębnie zorganizowano sądownictwo administracyjne oddane pod jurysdykcję Sądu Najwyższego (w drodze wyjątku niektóre kategorie spraw rozpatruje Trybunał pierwszej instancji); G. Grinda, *The principality of Monaco. State. International Status. Institutions*, Haga 2010, s. 128–138; A. Jackiewicz, *Zasady podziału władzy*

Kluczowe znaczenie dla monakijskiego ustroju ma fakt, że sądom i trybunałom została przekazana wyłącznie kompetencja sprawowania wymiaru sprawiedliwości. Inne sprawy związane z wymiarem sprawiedliwości, takie jak administracja strukturą organów sądownictwa, czy nadzór nad działaniem prokuratury wciąż pozostają wyłączną domeną księcia. Monarcha zadań tych nie wykonuje jednak osobiście. Zgodnie z zasadą podziału władz nie zostały one także przekazane rządowi. Dla omawianych celów w ustawie o administracji i organizacji wymiaru sprawiedliwości powołano natomiast nowy organ specjalny – Dyрекcję Służb Sądownych. Dyrekcja działa w bezpośredniej zależności od księcia, na zasadach zbliżonych do ministerstwa sprawiedliwości, ale uwzględniając zasadę podziału władz, nie włączono jej do struktury Rady Rządowej²⁴. W przyjętym układzie ustrojowym, niezbędne w nowoczesnym państwie zagwarantowanie niezależności wymiaru sprawiedliwości musiało zostać przeprowadzone na innym poziomie – obok zapewnienia niezawisłości sędziów (art. 88 ust. 2 konstytucji), jednym z jego elementów było właśnie ustanowienie Wysokiej Rady Sądownictwa.

Wysoka Rada Sądownictwa została powołana w drodze ustawy zwykłej – o statusie sądownictwa z 26 listopada 2009 r. Nadto kwestie kreowania składu i zasad funkcjonowania Rady ustawa delegowała do unormowania w drodze wydawanego przez księcia ordonansu władcy²⁵. Specyfika systemu konstytucyjnego księstwa skutkuje dużo słabszą niż w pozostałych mikropaństwach pozycją ustrojową rady. Zgodnie z art. 21 ustawy Wysoka Rada Sądownictwa pełni rolę sądu dyscyplinarnego dla sędziów oraz wyłącznie konsultacyjną w innych sprawach wymiaru sprawiedliwości przewidzianych w ustawie. Między innymi z tych względów monakijska regulacja była przedmiotem kon-

---

w Księstwie Monako, [w:] *Zasady podziału władzy we współczesnych państwach europejskich*, t. 1, red. S. Grabowska, R. Grabowski, Rzeszów 2016, s. 247–249.

²⁴ Zob. <https://www.gouv.mc/Gouvernement-et-Institutions/Les-Institutions/La-Justice/La-Direction-des-Services-Judiciaires> (30.10.2018).

²⁵ Księżę wydał na tej podstawie dwa ordonanse władcy: Ordonnance n. 2.572 du 13/01/2010 fixant les conditions d'élection des membres élus du Haut Conseil de la Magistrature (Journal de Monaco, Bulletin Officiel de la Principaute nr 7948 z 22 stycznia 2010 r.) i Ordonnance n. 2.706 du 07/04/2010 fixant les règles de fonctionnement du Haut Conseil de la Magistrature Journal de Monaco (Bulletin Officiel de la Principaute nr 7960 z 16 kwietnia 2005 r.).

troli Komisji Weneckiej. Komisja w opinii z 2013 r.²⁶ uznała jednak, że pozycja Wysokiej Rady Sądownictwa gwarantuje minimalny standard niezależności sądownictwa od władzy wykonawczej. Wśród zaleceń Komisji znalazł się natomiast dotąd niezrealizowany przez księstwo postulat konstytucjonalizacji Wysokiej Rady Sądownictwa²⁷.

III.

Rady sądownictwa w mikropaństwach europejskich charakteryzują się znaczącymi odmiennościami w zakresie kształtowania ich składu osobowego i organizacji prac organu. W Andorze Najwyższa Rada Sądownicza składa się z pięciu członków, z których każdy desygnowany jest przez inny podmiot – czterech przez organy władzy wykonawczej i ustawodawczej – Współksięcia francuskiego, Współksięcia episkopalnego, Przewodniczącego Rady Generalnej, Szefa Rządu i jeden wybrany w tajnym głosowaniu przez wszystkich pełniących urząd sędziów. Członkiem Najwyższej Rady Sądownictwa może zostać tylko obywatel andorski, który ukończył 25 lat i posiada doświadczenie w zakresie spraw wymiaru sprawiedliwości²⁸. Ustawa przewiduje także rygorystyczną zasadę *incompatibilitas* – mandatu członka Rady nie można łączyć z jakimkolwiek innym stanowiskiem lub funkcją o charakterze publicznym oraz z wykonywaniem funkcji orzeczniczej lub związanej ze świadczeniem pomocy prawnej²⁹. W konsekwencji, w składzie andorskiej rady sądownictwa nie mogą znaleźć się m.in. aktywni sędziowie.

Przewodniczącym Najwyższej Rady Sądowniczej jest członek desygnowany przez Przewodniczącego Rady Generalnej. Do jego zadań należy zwoływanie sesji Rady, ustalanie porządku obrad oraz przewodniczenie debacie³⁰.

---

²⁶ *Opinion on the balance of powers in the Constitution and the Legislation of the Principality of Monaco adopted by the Venice Commission at its 95th Plenary Session* (Venice, 14–15 June 2013), [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2013\)018-f](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2013)018-f) (30.10.2018).

²⁷ *Opinion...*, pkt 96.

²⁸ Art. 89 ust. 1 i 2 konstytucji.

²⁹ Art. 23 ustawy kwalifikowanej o wymiarze sprawiedliwości.

³⁰ *Ibidem*, art. 25.

Kadencja organu trwa 6 lat, a każdy z członków może pełnić urząd maksymalnie przez dwie kadencje. Członkowie Rady są niezależni, w szczególności nie mogą zostać odwołani przez organy, które je desygnowały. Mandat członka rady może być odebrany tylko w przypadku popełnienia poważnego przestępstwa w drodze jednomyślnej uchwały czterech pozostałych członków. W przypadku odebrania lub wygaśnięcia mandatu wskutek śmierci, wakat na stanowisku obsadzany jest według zwykłej procedury przez organ, który wskazał odwołanego lub zmarłego członka³¹.

Najwyższa Rada Sądownicza spotyka się na zwykłej sesji raz w miesiącu, na wniosek jednego lub kilku członków może również zebrać na sesji nadzwyczajnej dla zbadania pilnej sprawy wchodzącej w zakres kompetencji wymiaru sprawiedliwości³². Dla ukonstytuowania się obrad wymagane jest kworum czterech członków. Głosowanie w radzie jest tajne. Uchwały zapadają zwykłą większością głosów, w przypadku remisu przeważające znaczenie ma głos oddany przez przewodniczącego³³.

W Księstwie Monako Wysoka Rada Sądownictwa składa się z siedmiu członków, dwóch wirylistów – Dyrektora Służby Sądowej, jako przewodniczącego i Pierwszego Prezesa Sądu Rewizyjnego, jako wiceprzewodniczącego oraz pięciu członków mianowanych – po jednym przez Radę Korony, Radę Narodową i Sąd Najwyższy oraz dwóch, organy władzy sądowniczej z własnego grona³⁴. Zasadę *incompatibilitas* przewidziano tylko w stosunku do członków mianowanych przez Radę Korony, Radę Narodową i Sąd Najwyższy – nie mogą być sędziami, adwokatami ani czynnymi funkcjonariuszami publicznymi. Kadencja członków mianowanych wynosi cztery lata, prawo nie przewiduje limitów w zakresie dopuszczalnej liczby kadencji. Wraz z członkami mianowanymi wybierani są ich zastępcy. W przypadku wystąpienia przeszkody uniemożliwiającej udział w pracach Rady, zastępca zajmuje miejsce danego członka. Jeśli przeszkoda ta jest trwała, zastępca obejmuje mandat członka, a przewodniczący Rady wzywa odpowiedni organ do wskazania nowego zastępcy³⁵.

³¹ Ibidem, art. 28 i 29.

³² Ibidem, art. 24.

³³ Ibidem, art. 25.

³⁴ Art. 22 ustawy o statusie sądownictwa.

³⁵ Art. 13 i 14 ordonansu władcy o zasadach działania Wysokiej Rady Sądownictwa.

Prawo nie reguluje częstotliwości spotkań Rady. Zgodnie z ordonanssem władcy sesje odbywają się, gdy zostaną zarządzane przez przewodniczącego. Dla ważności obrad wymagana jest obecność pięciu członków. Ich przebieg jest tajny, a uchwały zapadają zwykłą większością głosów³⁶.

Stałego i jednolitego składu nie ma natomiast Rada Sądownicza w Republice San Marino. Przepisy ustawy przewidują dwa warianty ukształtowania jej gremium, w zależności od rodzaju posiedzenia, na które organ ten został zwołany. Na posiedzeniu zwyczajnym Radę tworzą wszyscy sędziowie pojednawczy, sędziowie administracyjni I instancji, komisarze prawa, sędziowie apelacyjni i sędziowie trzeciej instancji. Natomiast na posiedzeniu plenarnym skład Rady Sądowniczej współtworzą również członkowie Komisji Rady ds. Sprawiedliwości. Obradom Rady na posiedzeniu zwyczajnym przewodniczą Kapitanowie Regenci, bądź z ich upoważnienia, Prezes Jednolitego Sądu, natomiast na posiedzeniu plenarnym Kapitanowie Regenci, a w przypadku ich nieobecności, przewodniczący Komisji Rady ds. Sprawiedliwości. Ponadto bez prawa głosu w obu rodzajach posiedzeń Rady Sądowniczej uczestniczy przedstawiciel Kongresu Państwa – Sekretarz Stanu ds. Sprawiedliwości³⁷.

Rada Sądownicza w San Marino nie jest zatem ciałem kadencyjnym. W posiedzeniach tego organu każdorazowo udział biorą wszyscy pełniący urząd sędziowie oraz aktualni członkowie Komisji Rady ds. Sprawiedliwości. Wyjątkowo tylko, w przypadku obrad dotyczących spraw personalnych członków wymiaru sprawiedliwości, zainteresowany członek Rady nie może uczestniczyć w tej części jej prac³⁸.

Rada Sądownicza na sesjach zwyczajnych spotyka się co najmniej dwa razy w roku w odstępach sześciomiesięcznych, natomiast na sesjach plenarnych co najmniej raz w roku. Zarówno sesje zwyczajne, jak i plenarne mogą być zwoływane w razie potrzeby częściej. Sesje zwoływane są przez Kapitanów Regentów, z ich własnej inicjatywy albo na wniosek Sekretarza Stanu ds. Sprawiedliwości, Prezesa Jednolitego Sądu lub grupy co najmniej jednej trzeciej członków Rady. Dla ważności obrad wymagana jest obecność co naj-

---

³⁶ Ibidem, art. 5.

³⁷ Art. 7 ustawy kwalifikowanej o organizacji wymiaru sprawiedliwości.

³⁸ Ibidem.

mniej połowy członków Rady. Uchwały Rady Sądowniczej podejmowane są bezwzględną większością głosów³⁹.

IV.

Specyfika systemów konstytucyjnych każdego z omawianych mikropaństw i wskazane wcześniej usytuowanie rad sądownictwa w strukturze wymiaru sprawiedliwości fundamentalnie przekładają się na przyznany im zakres kompetencji. Stąd na tej płaszczyźnie ujawniają się największe różnice między analizowanymi organami. Andora, Monako i San Marino z różną intensywnością powierzają im typowe zadania pełnione przez rady sądownictwa w innych krajach europejskich⁴⁰.

Najwyższa Rada Sądownictwa w Andorze powołuje *battles*, sędziów i prokuratorów, sprawuje nad nimi funkcję dyscyplinarną, wyznacza prezesów sądów oraz w zakresie administrowania wymiarem sprawiedliwości przygotowuje projekt budżetu wymiaru sprawiedliwości oraz sporządza raporty z wykonywania ustaw dotyczących wymiaru sprawiedliwości i sprawozdania z sytuacji wymiaru sprawiedliwości z propozycjami usprawnień.

Wysoka Rada Sądownictwa Monako wydaje określone prawem opinie w zakresie karier sędziowskich, sprawuje funkcję organu dyscyplinarnego dla sędziów i prokuratorów oraz na wniosek księcia wydaje opinie we wszelkich innych sprawach związanych z wymiarem sprawiedliwości.

Rada Sądownicza w San Marino ma natomiast różne kompetencje w zależności od rodzaju posiedzenia, na którym obraduje. Na posiedzeniu zwykłym wykonuje kompetencje związane z organizacją Jednolitego Sądu, wszczyna postępowanie dyscyplinarne w stosunku do sędziów oraz analizuje ogólne kwestie związane z organizacją wymiaru sprawiedliwości. Na posiedzenie plenarnym wydaje natomiast uchwały związane z udziałem Rady Sądowniczej w nominowaniu sędziów oraz przebiegiem kariery sędziow-

---

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Zob. uchwała Zgromadzenia Ogólnego Europejskiej Sieci Rad Sądownictwa, przyjętej w Budapeszcie na posiedzeniu w dniach 21–23 maja 2008 r., *Budapest Resolution on Self Governance for the Judiciary: Balancing Independence and Accountability*, https://www.encj.eu/images/stories/pdf/opinions/budapest_resolution.pdf (30.10.2018).

skiej, wyznacza Prezesa Jednolitego Sądu, omawia roczne sprawozdanie Prezesa Jednolitego Sądu, wykonuje orzeczenia Kolegium Gwarancji Konstytucyjności Norm w zakresie kar dyscyplinarnych sędziów oraz analizuje relacje między organami sądowymi i innymi organami państwa.

Analiza porównawcza wskazanych wyżej kompetencji eksponuje dużą różnorodność występującą w tym aspekcie między omawianymi radami sądownictwa. Uwagę zwracają również pewne elementy wspólne, widoczne zwłaszcza w tych miejscach, które w świetle wymagań nowoczesnego państwa demokratycznego są kluczowe i konieczne. Choć oczywiście w różny sposób, wszystkie trzy rady sądownictwa biorą udział w procedurach powoływania i awansowania sędziów, mają przynajmniej minimalny wpływ na postępowanie dyscyplinarne sędziów oraz w relacjach z innymi organami państwa, są reprezentantami środowiska sądowniczego.

Najszerszymi uprawnieniami w zakresie powoływania i awansowania sędziów odznacza się Najwyższa Rada Sądownictwa w Andorze. Naturalnie, jako jedyny andorski organ ustrojowy zajmujący się sprawami wymiaru sprawiedliwości, rada odpowiada za cały przebieg kariery sędziów i prokuratorów, a jej decyzje mają charakter wiążący. Sędziowie są powoływani w drodze otwartego konkursu merytorycznego na odnawialną sześcioletnią kadencję zgodnie z potrzebami sądów. Prawo przewiduje ścisłą karierę sędziów: *battle*, Prezes Sądu I instancji, sędzia, Prezes Sądu Karnego i Prezes Sądu Najwyższego. Zgodnie z tym porządkiem następuje nominacja na pierwsze stanowisko sędziowskie i późniejsze awanse. Najwyższa Rada Sądownictwa może jednak zadecydować o powołaniu kandydata z pominięciem ustawowej ścieżki⁴¹. Z kolei prokuratorzy powoływani są spośród kandydatów wskazywanych przez rząd⁴².

W San Marino kompetencja powoływania sędziów oraz prokuratorów przysługuje parlamentowi. Rada Sądownicza ma pośredni wpływ na rekomendowanie kandydatów na stanowiska – działając na posiedzeniu plenarnym (a więc z udziałem Komisji Rady ds. Sprawiedliwości) wybiera trzech członków sześciuosobowej komisji odpowiedzialnej za przeprowadzenie selekcji zgłoszeń⁴³. Pozostali członkowie komisji, w tym jej przewodniczący

⁴¹ Art. 31 i 33 ustawy kwalifikowanej o wymiarze sprawiedliwości.

⁴² Ibidem, art. 32.

⁴³ Art. 7 ust. 6 ustawy kwalifikowanej o organizacji wymiaru sprawiedliwości.

desygnowani są natomiast przez Wielką Radę Generalną. Kandydaci wskazywani są parlamentowi na podstawie otwartego konkursu przeprowadzanego według regulaminu ustalonego przez Radę Sądowniczą i zatwierdzonego przez Wielką Radę Generalną. Wielka Rada Generalna dokonuje wyboru bezwzględnią większością głosów⁴⁴. Cechą charakterystyczną kariery sędziów w San Marino jest następujący po mianowaniu trzyletni okres próbny. Za ocenę przydatności po upływie tego okresu odpowiada Rada Sądownicza. Na posiedzeniu plenarnym rada decyduje o dalszym mianowaniu sędziego na czas nieokreślony albo o zakończenia mianowania. Uchwała Rady w tym zakresie jest następnie zatwierdzana przez Wielką Radę Generalną⁴⁵.

Wyłącznie konsultacyjną rolę w procedurze powoływania sędziów i prokuratorów pełni natomiast Wysoka Rada Sądownictwa w Monako. Za rekrutację na pierwsze stanowisko sędziowskie i awanse, zgodnie z przyjętą w art. 4 ustawy o statusie sądownictwa hierarchią stanowisk, odpowiada w tym państwie Dyrekcja Służb Sądowych. Wysoka Rada Sądownictwa uprawniona jest wyłącznie do wyrażania opinii o powołaniu sędziów⁴⁶ oraz skróceniu stażu wymaganego do awansu⁴⁷ lub niehierarchicznym awansie sędziego⁴⁸. Stanowisko Rady nie ma jednak charakteru wiążącego.

Tylko dwie analizowane rady sądownictwa, andorska i monakijska zostały wyposażone w uprawnienia organu dyscyplinarnego dla sędziów. Rolę taką pełnią Najwyższa Rada Sądownictwa w Andorze i Wysoka Rada Sądownictwa w Monako. Postępowanie dyscyplinarne w radzie andorskiej wszczyna się na wniosek poszkodowanego przewinieniem sędziego, prokuratora lub odpowiedniego prezesa sądu. Kluczową rolę w toku tej procedury odgrywa Instruktor wybierany ze swojego grona przez Najwyższą Radę Sądownictwa. Do jego zadań należy zebranie dowodów i ustalenie wszystkich okoliczności sprawy oraz przygotowanie projektu rozstrzygnięcia sprawy. Opracowany przez niego projekt przekazywany jest prokuratorowi oraz samemu zainteresowanemu sędziemu, którzy mogą ustosunkować się do niego w terminie ośmiu dni. Instruktor po rozważeniu ewentualnych uwag przedstawia spra-

---

⁴⁴ Ibidem, art. 3.

⁴⁵ Ibidem, art. 4.

⁴⁶ Art. 31 ustawy o statusie sądownictwa.

⁴⁷ Ibidem, art. 41.

⁴⁸ Ibidem, art. 42.

wę na posiedzeniu Najwyższej Rady Sądownictwa. Czyn sędziego może być zaklasyfikowany jako łagodne, poważne albo bardzo poważne przewinienie. Dla każdej grupy ustawa określa odrębne katalogi kar. Najwyższa Rada Sądownictwa w drodze uchwały wymierza sędziemu jedną z kar po zakwalifikowaniu przewinienia do określonej grupy. Ukarany sędzia może odwołać się od rozstrzygnięcia Rady do Sądu Najwyższego⁴⁹.

Postępowanie dyscyplinarne w Monako wszczynane jest wnioskiem Dyrektora Służb Sądowych. Wysoka Rada Sądownictwa w sprawach dyscyplinarnych obraduje bez czynnego udziału Dyrektora Służb Sądowych. Wówczas rolę przewodniczącego pełni Pierwszy Prezes Sądu Rewizyjnego, a zwolnione miejsce członka obejmuje prezes Sądu Apelacyjnego. W toku postępowania Dyrektor może jedynie składać oświadczenia na poparcie swoich twierdzeń. Wniosek Dyrektora Służb Sądowych przesyłany jest sędziemu przeciwko któremu toczy się postępowanie. W ciągu piętnastu dni może on złożyć pisemną odpowiedź wraz ze stosownymi wnioskami dowodowymi. Wysoka Rada Sądownicza może przeprowadzać dowody wnioskowane przez strony lub z urzędu. Rozstrzygnięcie Rady jest uzasadniane i podpisywane przez wszystkich członków organu. Jeśli w wyniku przeprowadzonego postępowania dyscyplinarnego Rada zastosuje wobec sędziego sankcję obniżenia stopnia zaszerzegowania, degradacji, czasowego odsunięcia od orzekania, automatycznego przejścia na emeryturę lub odwołania z urzędu, orzeczenie Rady musi zostać opublikowane przez Księcia w formie ordonansu władcy⁵⁰.

W Republice San Marino odpowiedzialność dyscyplinarna sędziów ponoszona jest przed Kolegium Gwarancji Konstytucyjności Norm. Rada Sądownicza posiada jedynie kompetencje wszczynania postępowania dyscyplinarnego przez uchwałę podjętą bezwzględną większością głosów na posiedzeniu zwyczajnym⁵¹.

Ostatnią wspólną dla omawianych rad sądownictwa kompetencją jest reprezentowanie stanowiska organów sądownictwa w relacjach z innymi organami państwa. W tym celu wszystkie rady sądownictwa mogą przygotowywać raporty, sprawozdania oraz formułować wnioski we wszelkich sprawach związanych z wymiarem sprawiedliwości. Znaczącą różnicą jest jednak cha-

⁴⁹ Art. 81–87 ustawy kwalifikowanej o organizacji wymiaru sprawiedliwości.

⁵⁰ Art. 44–58 ustawy o statusie sądownictwa.

⁵¹ Art. 8 ust. 2 ustawy konstytucyjnej o organach władzy sądowniczej.

rakter tej kompetencji w omawianych państwach. W Andorze i San Marino rada sądownictwa wypowiada się na wskazane tematy na wniosek innego organu państwa lub z własnej inicjatywy⁵², natomiast w Monako rada jako organ konsultacyjny może działać wyłącznie na wniosek księcia⁵³.

Poza zadaniami wspólnymi dla wszystkich rad sądownictwa, odnotować należy również charakterystyczne tylko dla Andory i San Marino kompetencje dotyczące administrowania i organizowaniem sprawnego działania wymiaru sprawiedliwości. W Andorze zadania te są pochodną funkcji ministerialnych pełnionych przez Najwyższą Radę Sądownictwa, natomiast w San Marino konsekwencją pozycji ustrojowej Rady Sądowniczej jako forum współpracy środowiska sędziowskiego i parlamentarnego.

Szczególną kompetencję przyznaną tylko radzie sądownictwa w Andorze jest przygotowywanie projektu budżetu wymiaru sprawiedliwości i budżetu prokuratury. Kompetencja ta stanowi najbardziej doniosłe potwierdzenie statusu Najwyższej Rady Sądownictwa jako organu niezależnego organu ustrojowego. Rada ustala budżet samodzielnie z pominięciem w tym zakresie inicjatywy rządu. Związana jest jedynie wymaganiami ustawy o finansach publicznych oraz „zasadą równowagi budżetowej”. Projekt budżetu jest przez Radę przygotowywany na podstawie wniosków pochodzących od prezesów sądów oraz prokuratora. Uchwalony dokument podlega następnie zatwierdzeniu przez parlament i staje się częścią budżetu państwa⁵⁴.

V.

Instytucja rad sądownictwa, wzorem większości europejskich państw demokratycznych, została ustanowiona także w ustrojach trzech mikropaństwach europejskich – Andorze, Monako i San Marino. Podobnie, jak ma to miejsce w innych państwach, również i omawiane rady sądownictwa charakteryzują się dużą różnorodnością i opierają się próbom modelowej ich klasyfikacji. W przypadku mikropaństw trudności pogłębiają dodatkowo obecne w każ-

⁵² W Andorze art. 37 ustawy kwalifikowanej o wymiarze sprawiedliwości, w San Marino art. 7 ustawy kwalifikowanej o organizacji wymiaru sprawiedliwości.

⁵³ Art. 21 ustawy o statusie sądownictwa.

⁵⁴ Art. 36 ustawy kwalifikowanej o wymiarze sprawiedliwości.

dym z nich silnie osadzone w tradycji prawnej pewne osobliwości ustrojowe oddziałujące na każdy niemal aspekt ustrojowego usytuowania tych organów – relacje z innymi organami ustrojowymi, sposób kreacji składu, organizację prac oraz wykonywane zadania. Mimo wszystkich różnic widoczna w każdym z europejskich mikropaństw jest autentyczna intencja, by ten oczekiwany w nowej demokratycznej rzeczywistości ustrojowej organ pojawiał się nie zamiast, ale obok rozwiązań ustrojowych przyjmowanych dotychczas. Stąd specyficzne zależności jakie decydują o jego ustrojowej roli. W każdym z omówionych mikropaństw rada sądownictwa realizuje jednak podstawowy postulat i *ratio* swego istnienia – bycia w przestrzeni ustrojowej wyrazicielem woli organów sądownictwa jako władzy wyodrębnionej i niezależnej. Wspomniane uwarunkowania historyczne oraz prawne przesądziły natomiast o różnej ustrojowej roli każdej z rad sądownictwa: prawdziwie niezależnego i autonomicznego organu z konstytucyjnie zagwarantowaną wyłącznością w zakresie spraw wymiaru sprawiedliwości w przypadku Najwyższej Rady Sądownictwa w Księstwie Andory, szczególnego forum współpracy organów władzy ustawodawczej i sądowniczej w przypadku Rady Sądowniczej w Republice San Marino oraz organu refleksji pełniącego wyłącznie funkcję konsultacyjną w przypadku Wysokiej Rady Sądownictwa w Księstwie Monako.

Literatura

- Diurmi G., Postilla. *Il Sistema delle fonti nell'ordinamento sanmarinese*, „Historia et ius” 2017, nr 11.
- Duursma J.C., *Fragmentation and the international relations of micro-states: self-determination and statehood*, Cambridge 2009.
- Espinoza L.L., *L'ordinamento costituzionale di San Marino e il ruolo del Collegio Garante della Costituzionalità delle Norme* (praca magisterska), Università di Pisa 2016, tekst dostępny: <https://etd.adm.unipi.it/t/etd-03222016-220115/>
- Grinda G., *The principality of Monaco. State. International Status. Institutions*, Haga 2010.
- Jackiewicz A., *Zasady podziału władzy w Andorze*, [w:] *Zasady podziału władzy we współczesnych państwach europejskich*, t. 2, red. S. Grabowska, R. Grabowski, Rzeszów 2016.
- Jackiewicz A., *Zasady podziału władzy w Księstwie Monako* [w:] *Zasady podziału władzy we współczesnych państwach europejskich*, t. 1, red. S. Grabowska, R. Grabowski, Rzeszów 2016.

- Jackiewicz A., *Zasady podziału władzy w San Marino*, [w:] *Zasady podziału władzy we współczesnych państwach europejskich*, t. 1, red. S. Grabowska, R. Grabowski, Rzeszów 2016.
- Jasudowicz T., *Andorski wymiar sprawiedliwości a europejski system ochrony praw człowieka*, „Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju” 1998, z. 4.
- Kosicki A., *Problem podmiotowości europejskich „minipaństw” w świetle prawa międzynarodowego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2002, nr 1.
- Koźbiał K., *System polityczny Księstwa Liechtensteinu*, Kraków 2013.
- Kucała D., *Historia Andory*, [w:] *Historia małych krajów Europy*, red. J. Łaptos, Wrocław 2007.
- Olechno A., *Zasady podziału władzy w Liechtensteinie*, [w:] *Zasady podziału władzy we współczesnych państwach europejskich*, t. 1, red. S. Grabowska, R. Grabowski, Rzeszów 2016.
- Osóbka P., *Współczesny system polityczny Księstwa Andory*, Opole–Toruń 2003–2006.
- Przyborowska-Klimczak K., *Ewolucja prawnomiędzynarodowej sytuacji europejskich państw miniaturowych*, [w:] *Prawo międzynarodowe – problemy i wyzwania. Księga pamiątkowa Profesora Renaty Sonnenfeld-Tomporek*, red. J. Menkes, Warszawa 2006.
- Stępnicki S., *System polityczny Najjaśniejszej Republiki San Marino*, Warszawa 2011.
- Wiszowaty M.M., *Współksiążęta czy konprincepsi? Kilka uwag o statusie prezydenta Francji i biskupa Urgell jako głowy państwa andorańskiego w kontekście formy ustrojowej Andory*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2014, nr 2.
- Wiszowaty M.M., *Zasada monarchiczna i jej przejawy we współczesnych ustrojach europejskich i pozaeuropejskich monarchii mieszanych*, Gdańsk 2015.
- Zubik M., *Wstęp*, [w:] *Konstytucja Księstwa Andory*, Warszawa 2014.